

**БОЖНИ ЗАКОНЪ БЪЛГЪ:
КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРИСЪСТВИЕТО НА СТАРИЯ ЗАВЕТ В
СЛАВЯНСКИТЕ ЦЪРКОВНОЮРИДИЧЕСКИ СБОРНИЦИ**

Марияна ЦИБРАНСКА-КОСТОВА (София)

Правната тематика е само една от многообразните сфери на проявление, в която до наши дни продължава да битува богатото историко-археологическо, богословско-догматическо, екзегетическо и културологично съдържание на Стария Завет. Старозаветното право се превръща в естествен източник при захранването на римското и римо-византийското право с юридически норми; то се използва като основен коректив по проблеми на чистотата на хранителния режим и брака, семейните и наследствените отношения, углавните престъпления, като убийство, кражба и др. Старият Завет се очертава като един от сигурните източници на влияние върху редица византийски и славянски юридически компилации, в които светските законови норми се съчетават с покаянните църковно-правни. Може да се говори за два основни начина на осъществяване на това влияние:

А) Първият е съществуването на самостоятелни старозаветни юридически колекции. Един от най-ранните известни примери представлява комбинирането на Мойсеевото петокнижие с извадки от римското право в така наречения Lex Dei (Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum, известен още с оглавлението Lex Dei quam Dominus praecipit ad Moysen) — анонимна компилация, възникнала между 390–428 г. в опита за сравнение между римските правни норми с наказателен характер и старозаветния наказателен норматив (Костова, Новкиришка-Стоянова, Пиперков: 2009; Berger 1953: 395). Lex Dei придобива голямо значение в Западната църква. В източната византийска традиция подобен статут има колекцията Νόμος Μωσαϊκός (Oxford Dictionary of Byzantium 1991, 2: 1413–1414), наричана още Мойсеево законодателство или Закони на Мойсей. Тя възниква независимо от западния компендиум и се състои от 50 глави, във всяка от които на тематичен принцип са обединени различен брой ексцерпти (около 70) от следните четири книги на Мойсеевото пето-

книжие: Изход, Левит, Числа и Второзаконие. Според най-популярната теза колекцията е възникнала през VIII в. В гръцките писмени източници този юридически свод обикновено се разполага в съседство с други много важни паметници на византийското светско правораздаване, каквито са Еклогата и Земеделският закон. Това дава основание на редица изследователи да свързват възникването му с Исаврийската династия на византийските императори иконоборци Лъв III Исавър (717—741) и неговия син Константин V Копроним (741—775), известна със своята активна законотворческа дейност. В тази размирна за цялото християнство епоха Мойсеевото законодателство, особено неговите предписания срещу създаването и почитането на идоли, е изиграло решителна роля (Burgman, Troianos 1979; Magdalino, Nelson 2010: 20). Изследователи от различни епохи предполагат, че по времето на възникването си подобна старозаветна компилация с подчертано наказателен характер е можела да постигне правен ефект в условия на прозелитизъм, сред варварските народи, при които християнските норми е трябвало да се положат върху основата на обичайното местно право, за да утвърдят Божията благодат върху новопокръстения народ чрез стриктно подчинение и приложение на Божия закон по образа на Завета между Бог и народа на Израил. Друга интересна теза стои в основата на една от най-съвременните разработки по темата на А. Шминк, в която възникването на *Nomos Mosaicos* се датира около 865—867 и се свързва с инициативата на византийския император Фотий да замени чрез Мойсеевите закони Еклогата за нуждите на новопокръстените народи на Източна Европа и утвърждаването на новите християнски държавни структури сред славяните (Schminck 2005a; 2005b). Изказаната хипотеза не е общоприета. Няма съмнение обаче, че по стил и особености на правния дискурс *Nomos Mosaicos* стои близо до Еклогата (като нея този свод е наречен 'Еклоуѳ', т.е. избрани глави, подбор, селекция, сравни началото на славянския текст изврани), а влиянието на старозаветното право върху Земеделския закон не се подлага на съмнение от нито един изследовател, писал по темата (Византийский земледельческий закон 1984; Magdalino, Nelson 2010: 20—21).

Славянският превод на *Nomos Mosaicos* се появява най-рано в Светисавското Законоправило (Кормчаята, Номоканона на св. Сава Сръбски), т.е. в самото начало на XIII в., оформен като 48-а глава от неговия състав. Тя носи оглавлението *Изврани ѿ закона вѣль данаго изъльтоль мвнѣкъмъ ѿ соудѣ и ѿ правдѣ*. Може да се изследва по най-ранния запазен препис на Светисавския архетип — Иловичката Кормчая от 1262 г. (Петровић 1991), и по преписите в другите южнославянски кормчин, възходящи към него. В славянската традиция на *Nomos Mosaicos* е известен още един забележителен източник — сборникът с поучения и закони за

ръководство на съдиите *Мерило праведное*, възникнал не по-рано от края на XIII в. в руската писмена традиция (*Мерило праведное* 1961). Забележително е, че в него, както в редакциите на най-архаичните руски кормчи, Новгородската (между 1285—1291, ГИМ, Синод. Собр. № 132) и Варсонофиевската (от края на XIV в., ГИМ, Чуд. собр. № 4), Мойсеевият закон съжителства в непосредствена близост с Кратката редакция на *Закона за съдене на людетe* (*Закон судный людьмъ* 1961: 14—18; Максимович 2004: 81). В печатната Никоновска кормчая от 1653 г. компилацията *Nomos Mosaios* се разполага като 45-а глава от състава, отново в непосредствено съседство със *Закона за съдене на людетe*, оформен като 46-а глава (Troianos 1987: 1—8).

Б) Вторият начин на битуване на Стария Завет с юридическа функция е включването на отделни ексцерпти (включително ветхозаветни библейски цитати или общи позовавания на старозаветни регламентации). Тази условно наречена втора линия на влияние на Стария Завет също заслужава специално внимание. Най-важният езиково-текстологичен въпрос в подобен случай е да се установи по какъв път и от какви източници се заемат тези ексцерпти, особено в случаите, когато не произхождат от конкретна и лесна за идентификация канонична норма от наследството на св. апостоли, св. отци на Църквата, вселенските и поместните събори. Вниманието естествено се насочва или към самите библейски преводи, или към посредничеството на *Nomos Mosaios* било в първичния вид на компилацията, било чрез текстови заемки от нея, вече попаднали във и усвоени, „погълнати“ от предходни текстове и сборници. На практика така се създава сложна релация между старозаветните юридически норми, от една страна, и гръцките образци, а от друга, между старозаветните юридически норми и различните типове славянски преводи на Стария Завет: за богослужбена употреба (така наречения *паримеев превод*) и за небогослужбена употреба (така наречения *чети-превод*). Следва да се установи също така дали може да се говори за особен тип превод на старозаветните ексцерпти с юридическа функция и какви биха били неговите разпознавателни признаци. Ще приведа няколко примера за посочения тип влияние.

Под формата на конкретни цитати или общи позовавания Старият Завет присъства още в първите славянски юридически текстове. Разпознаването им понякога може да стане още на равнището на инципита или оглавлението. Една такава отправка дава употребяваният израз *законъ кожн*, който притежава полифункционален характер и висша рангова конотация на първостепенен авторитет. Той обобщава в цялост *изключителното място и роля на Светото Писание* при утвърждаването на християнските ценности в римо-византийската правораздателна сис-

тема. В редица случаи обаче чрез него се отправя именно към Стария Завет, към който, по примера на гръцките юридически колекции, се отнася и краткото название *законъ* (*παλαιός νόμος* или само *νόμος*). Прието е да се смята, че *νόμος* е общ термин за светското, гражданското законодателство, за разлика от *κάνων* като общ термин за църковното законодателство, но това е по-скоро условна научна дихотомия, отколкото строго разделение и стриктна номинация в самите средновековни юридически източници. Приложението на термина *закон* в случая има дълбоки исторически основания, тъй като, както е известно, в еврейската традиция първите пет книги на Стария Завет (Петокнижието, Мойсеевото петокнижие) са познати под името Тора (еврейската дума *torah първоначално означава 'учение, доктрина', постепенно придобива значението на 'закон' и като краен резултат обозначава цялостното правно наследство на юдаизма — Vlekinsopp 1983: 74). В генеалогическата стратификация на Петокнижието се очертават нееднородни по време на възникване и стил пластове, но не буди никакво съмнение фактът, че най-старата юридическа книга на Библията е книга Изход и по-точно инкорпорираният в нея автономен блок от законови предписания за народа на Израил, наречен *Книга на Завета* (Изх.20: 23—23: 19). Той е сърцевината на библейското старозаветно право (Crüsemann 1996: 109—200; Vlekinsopp 1983: 88—90; Dale 1985: 72—75). Безспорният авторитет и нормативната валидност на Петокнижието в източноправославния свят се потвърждават от 85-ти канон на св. апостоли, който още в първия старославянски превод на св. Методий назовава поименно съставните му части, нареждайки ги сред другите книги чъстны и скаты: *оуко итхдого закѣта московѣ патѣри, бытїе, исходѣ и҃гюпѣтскы, числа, двитероюлина* (Vašica, Haderka 1971: 361). В преписа на Методиевия номоканон според най-надеждния източник за проучването му — Устюжката кормчая от XIII—XIV в., ръкопис № 260 от Румянцевската сбирка на Руската държавна библиотека в Москва, липсва названието на книга Левит, *л҃гитѣскы* (книгы), вероятно поради контаминация с предходната дума *и҃гюпѣтскы*. В гръцкия източник за Методиевия превод — Синагогата на Йоан III Схоластик (565—577), Мойсеевото петокнижие се споменава като *τῆς παλαιᾶς διαθήκης Μωσέως*, от гр. *διαθήκη* 'завет'. Изследванията на Й. Райнхарт върху 23-е цитата в Методиевия номоканон (7 от Стария и 16 от Новия Завет, като старозаветните са 4 от Битие, 1 от Левит, 1 от Псалтира, 1 от Книга на пророк Наум) доказват убедително, че преводът на славянския първоучител е следвал цитатните вставки в гръцкия оригинал на Йоан Схоластик, а не текста на Септуагинтата. Следователно библейските цитати в първия славянски номоканон се отличават с автономност на превода и придържане към общата дискурсивна специфика на византийския номоканон (Reinhart 2000: 18—20).

Някои новозаветни цитати в Методиевия превод обаче всещност също възпроизвеждат старозаветни норми. Така в 75-и канон на св. апостоли се цитира Мат. 18: 16 за необходимостта съдебният процес и установяването на вина да протичат по свидетелството на две или три лица, а не само по думите на един свидетел, с което всещност се възпроизвежда аналогична норма от Втор. 17: 6 и 19: 15 (Vašica, Haderka 1971: 285). При това в същия канон изразът да въ оустѣхъ б. ли б. да станетъ въ глаголѣ е въведен чрез липсващата в гръцкия оригинал вставка глаголѣ въ законѣ. Свидетелите като правна институция се разглеждат подробно в Дигестите на Юстиниан, а отгук и в 14-и титул на Еклогата, където се говори за необходимостта от най-малко двама свидетели и се определят моралните изисквания към тях (Благоев 1932: 112—114). Макар че Еклогата също е наричана Закон, употребата в Методиевия номоканон безспорно визира Божия закон, Свещеното Писание. В цялостния Методиев превод на Номоканона лексемата законѣ съответства на νόμος, κανών, θεσιός, ὄρος. В единствения цитат (или по-точно перифраза) от книга Левит, засягащ чистотата на хранителния режим при лица с църковен статус според 62-и канон на св. апостоли, старозаветният норматив отново е наречен закон: сѣ въ законѣ отъри, тоуто ѱѣр ѱ νόμος ѱлеїлеу (Vašica, Haderka 1971: 306).

Първият славянски паметник със светска законова регламентация е *Законѣт за съдене на людетѣ* (Закон судный людемъ 1961; Максимович 2004; Илиевска 2004). В последните години след монографиите на К. Максимович и Кр. Илиевска се наложи изводът, че паметникът е преводаческо дело на св. Методий и представлява своеобразна компилация основно върху 17-и титул на византийската Еклога, третиращ престъпленията. Независимо от споровете къде и кога точно е преведен, много вероятно е той да е използван като светски, гражданскоправен апендикс към църковното законодателство, пригоден за локалната моравска среда, още повече че от общо 32 глави в кратката редакция, единодушно смятана за най-архаична и близка до преводния архетип от IX в., 10 са много близки до оригиналните текстове на Еклогата, а 20 представляват някакъв тип текстообработка на компилатора със съществени допълнения. За други две статии оригиналът не е открит. Забележително е, че именно една от тях, номерирана като втора в текстовата последователност, се позовава отново на Божия закон и отново развива темата за необходимостта от надеждни свидетелски показания. В нея два пъти се използва изразът ꙗкожи и законѣ божии ꙗвѣтъ, божии законѣ тако ꙗвѣтъ (Vašica: 1971: 178—179). В контекста на казаното досега той напълно подкрепя мнението, изказано още от първите изследователи на паметника, че става въпрос за реминисценция от Втор. 19: 15—19, която обосновава начина на протичане на граждански процес с участието на княз и светски съдии (сравни в Мето-

дневия превод на Номоканона същия израз законъ божни велитъ, ὁ ὕψις νόμος τοῦ θεοῦ διετάξατο и последващо привеждане на новозаветни цитати от I Кор. 9: 13 и I Кор. 9: 7 — Vašica, Haderka 1971: 269. Изразът се среща и в считаната също за Методиево дело Анонимна хомилия от Клоцовия сборник). Следователно Божият закон е и Светото Писание като цяло, и отделните му съставни части на Стария и Новия Завет, задали фундамента на християнската вяра и новия обществен (законов) ред, който трябва да изградят новопокръстените славянски народи в своите държавни обединения както във Велика Моравия, така и в България през IX в. При това изследователите са достигнали до още един категоричен извод, а именно: за органическата връзка между *Закона за съдене на людетe* и Законите на Мойсей, които в руските писмени източници, както бе посочено, се разпространяват в непосредствена контактна позиция и предполагат заемстване от общ източник. Този факт обяснява защо в така наречената Пространна или Обширна редакция на *Закона за съдене на людетe*, една специфично руска модификация на първичния текст, 7 статии са заети именно от *Nomos Mosaiicos* (Максимович 2004: 81). Връзката на *Закона за съдене на людетe* с Мойсеевото законодателство, от една страна, и връзката на двата текста с *Еклогата* и *Земеделския закон*, от друга, заплитат по особен начин историята на най-ранните светско-правни паметници сред славяните и актуализират проблема за времето и мястото на най-ранната им рецепция в славянската традиция, както и за тяхното по-късно влияние върху славянската правова култура. Известна е полемиката между Н. Суворов и А. С. Павлов още в края на XIX в. по повод на това дали влиянието на Стария Завет в *Закона за съдене на людетe* идва от Византия или от Запада (Суворов 1888: 149—155; Павлов 1892: 100—107) и как конкретно е проникнало. И ако първият въпрос в известен смисъл се деактуализира, тъй като най-съвременните изследвания вписват паметника в орбитата на така нареченото според сполучливия термин на А. Шмик „византийско юридическо мисионерство“ (приемането на християнството изисква добър християнски закон и достойни учители в Божията правда, с каквата основна задача е натоварено Кирило-Методиевото пратеничество във Великоморавия)¹, точният отговор на втория все още е предстоящ.

Подобно питане си задава и изследователят на старозаветните ексцерпти в по-късни славянски юридически източници. За характера на юри-

¹ Хипотезата за влияние на западния компендиум *Lex Dei* върху *Закона за съдене на людетe*, към която е особено пристрастен Й. Вашица в поредица статии, не е потвърдена в най-съвременните изследвания. Това остава отделна тема за изследване.

дическите сборници от епохата на Второто българско царство е още рано да се дават категорични оценки, доколкото едва в последните години, благодарение на извороведските приноси в описанието и обнародването на някои ръкописи от XIV в. и на отделни изследвания, все по-безспорен стана фактът, че самостоятелните сборници с юридически състав са съставлявали част от традицията на сборниците — патерични, монашеско-аскетически, за личен духовен прочит на царското семейство или енциклопедични, която завещава богато документираното с писмени паметници царуване на Йоан Александър (1331—1371). При работа върху един от тях, ръкопис № 1160 от сбирката на Църковноисторическия и архивен институт при Българската патриаршия (нататък ЦИАИ) от последната четвърт на XIV в., идентифицирах няколко старозаветни ексцерпта, на които отново ще се спра (Архивски номоканон 2007; Турилов 2005, Цибранска-Костова 2011: 280—292).

Те са въведени на л. 137а—137б след запис $\bar{\omega}$ закона и включват следните разпоредби:

1. О па̀дѣщѣ съ своими снѣхѣми, рекше снѣвнѣми женѣми: аще кто лежи съ снѣхѣом своѣм, сълѣртѣа да зарѣтъ и окон :—

2. О иже съ женою бра̀ соево: Мужъ иже аще поимѣ женѣ бра̀ своего, нечѣтота ю: срамотѣ въ бра̀ своего ѡкрылѣ естъ, и ти безчѣдни оумрѣтъ :—

3. О иже съ женою и съ дѣщернѣю еа съблѣж. Иже аще поимѣ женѣ и дѣщернѣ еа, незаконнѣ ю: огнѣ да съжигѣтъ ихъ и тѣмѣ, и не вѣтъ незаконнѣ въ васъ :—

4. О иже съ сѣмѣ па̀дѣщѣми:— Въсѣбѣ осквернѣан еа съ скотѣмѣ, съ яковѣмѣ же аще падеть скотѣмѣ, сълѣртѣа да зарѣтъ:—

5. О прѣлюбоудѣнствѣннѣ: Члѣкъ члѣкъ иже аще прѣлюбоудѣнство сътворитѣ съ женою некрѣпкого соево, сълѣртѣа да зарѣ прѣлюбоудѣни и прѣлюбоудѣнца.

Независимо че става въпрос за минимални текстови единици с всички произтичащи трудности за езиков анализ, основанието в наслова $\bar{\omega}$ закона да се търси влиянието на *Nomos Mosaicos* произтича от две неща: 1. От наличните оглавления, с които са снабдени петте ексцерпта; 2. От идентификацията на фрагментите само с книга Левит, при това не от компактен текстов блок в последователност, а на тематичен принцип. Ексцерптите възпроизвеждат следните глави от юридическата компилация *Nomos Mosaicos*:

1. Глава 35, Лев. 20: 12, в Иловичката Кормчая $\bar{\omega}$ сърѣшмоуцилѣ съ своєю снѣхою. $\bar{\omega}$ ливитика. $\bar{\omega}$. Ици кто спитъ съ своєю снѣхою, сълѣртнѣю да оумрѣта шѣа. тако нечѣстнѣ створиета: Гръцки кореспондент в Burgmann, Troianos 1979: 158;

2. Глава 36, Лев. 20: 21, в Иловичката Кормчая ѿ поимъшииъ женоу врата своего, ѿ легирика. ѿ. Мужъ аще поиметь женоу врата своего, нечистота есть. ерамотоу врата своего ѿкрыль есть. безъчедни да оуироутъ: Гръцки кореспондент в Burgmann, Troianos 1979: 158;

3. Глава 37, Лев. 20: 14, в Иловичката Кормчая ѿ поимъшииъ дъщерь жены свое. ѿ легирика. ѿ. Иже аще поиметь женоу и дъщерь ея. незаконне есть. шгнемь да снироутъ и того и тою: Гръцки кореспондент в Burgmann, Troianos 1979: 159;

4. Глава 42, Лев. 20: 15, в Иловичката кормчая ѿ творещиъ влоудь съ скотомь. ѿ легирика. ѿ. Есакъ спен съ скотинноу сиртню да оуиреть. и иже аще дасть ложе свое къ четверьногыхъ. сиртню оуиреть. и самь и скотина: Гръцки кореспондент в Burgmann, Troianos 1979: 160;

5. Глава 26, Лев. 20: 10, в Иловичката Кормчая ѿ прѣкловодѣкиъ. ѿ легирика. ѿ. Члѣкъ члѣкъ иже аще прѣкловы створить съ женою мужа. или аще прѣкловы створить съ женою ближнего своего сиртню да оуиреть. и прѣкловодѣки и прѣкловодѣкица: Гръцки кореспондент в Burgmann, Troianos 1979: 155—156.

Всички глави в Иловичката кормчая следват номерацията и съдържанието на гръцкия оригинал, от който е извършен славянският превод. Сравнението на ексцерптите от ръкопис ЦИАИ 1160 и Иловичката кормчая разкриват разночетения, които изключват възможността да се говори за директно възпроизвеждане на архетипа в южнославянската кормчая, а за някакъв тип езикова редакция.

ЦИАИ 1160	Иловичка кормчая	Nomos Mosancos
ѿ пѣлциѣ съ своимъ снхлами	ѿ съгрѣшающимъ съ своею снхцою	Περὶ τοῦ εἰς τὴν ἑατοῦ νύμφην ἤγουν γυναῖκα υἱοῦ
Иже аще поимъ женоу и дъщерь ея	Иже аще поиметь женоу и дъщерь ея	ὅς ἂν λάβῃ τὴν γυναῖκα καὶ τὴν μητέρα αὐτῆς
Или кто лежи съ снхцою своєю	Или кто спить съ своею снхцою	Ἐάν τις κοιμηθῆ μετὰ νύμφης αὐτοῦ
Есакъ ѿ окрѣпѣкии съ съ скотомъ	Есакъ спен съ скотинноу	Πῆς κοιμώμενος μετὰ κτήνους
Члѣкъ члѣкъ иже аще прѣкловодѣкиетно створить	Члѣкъ члѣкъ иже аще прѣкловом створить	Ἄνθρωπος ὅς ἂν μοιχεύσῃται
Съ женою окрѣпѣго сого	Съ женою ближнего своего	τὴν γυναῖκα τοῦ πλησίοναυτοῦ

Разночетението искривни 'ближен' за πλησίον в ЦИАИ 1160 например е специфична лексема за целия сборник и не просто е белег на превода, но не се заменя в нито един от контекстите, в които се среща дори в най-късните преписи на така наречения Псевдозонарий номоканон от XIV век (Цибранска-Костова 2011: 259–410), откогато датират първите запазени негови преписи, до XVII в. Тя е архаична лексема и е отразена предимно в глаголическите евангелия, Синайския псалтир и Клоцовия сборник, а от кирилските е засвидетелствана само в Савина книга. Известна е и на редица ръкописи от XIV в. (Цибранска-Костова 2011: 352). Затова е по-логично да се предположи, че ексцерптите от *Nomos Mosaios* са се подчинили на общите езиково-стилистични тенденции при съставителството на самия църковноюридически сборник от XIV в., който означаваме като ЦИАИ 1160.

Друг един въпрос обаче изглежда по-труден за разрешаване: откъде в ЦИАИ 1160 е попаднала тази кратка старозаветна вставка, която има характера на обособена текстова микроединица с оглавление? Тук е важно да направя уточнението, че тя не се открива в други преписи от XIV в., които по състав показват близост с българския ръкопис, а в някои свои части и пълна идентичност с него. За пример мога да посоча:

1. ГИМ Хлуд. 76 от 1330 г., двусъставен кодекс с българска и сръбска част (Николова и др. 1999: 82; Белякова 2007). Именно първите 90 листа са изписани с двуусов търновски правопис. Въз основа на палеографски критерии А. А. Турилов идентифицира един от преписвачите на кодекса в българската му част с ученика на поп Филип, който заедно със своя учител е основният копист на известния Синодален препис на Хрониката на Константин Манасий в сборника на поп Филип от 1344–1345 г., ръкопис № 38 в Синодалната сбирка на ГИМ, Москва (Турилов 2005). Авторът допуска, че ГИМ Хлуд. 76 също е излязъл от скрипторий, свързан със столицата на Второто българско царство.

2. Ловчанският сборник на монах Пахомий (ръкопис № 13.3.17 от сбирката на А. И. Яцимирски в Библиотеката на РАН в Санкт-Петербург), създаден преди 1331 г. в духовно средище около Ловеч по времето на благочестивия деспот Йоан-Александър, неговия син Михаил-Асен и архиепископ Симеон (Кувев 1971). Още по-важно е, че този свършено непроучен ръкопис, достъпен под формата на микрофилм Мф 266/79 в Библиотеката на БАН, се родее с поп-Филиповия сборник от 1345 г. и с Лаврентиевия сборник от 1348 г. в някои свои съставни части. При това юридическото начало в тях присъства не само чрез наличието на сведенията за Седемте вселенски събора и вероизповедното определение Символ на вярата в специфични редакции, но и чрез *корпус от църковни правила* (последният е наличен в ГИМ, Хлуд. 76, № 13.3.17 и ЦИАИ

1160). В този корпус, освен доказаните ексцерпти от *Nomos Mosaicos* само в ЦИАИ 1160, старозаветното право битува и под други форми:

1. Чрез цитати с катехитичен елемент: сравни например 10-те Божии заповеди (Изра. 20: 12—17) на л. 43 в ЦИАИ 1160: *зани бѣ ꙗкъ повелѣхъ мѣхъ сѣѣ. да не зениши, да не украдеши, да не прѣлюбовъ сътвориши, да не елъжши, чѣти шца своеѣ ꙗ лѣтри своеꙗ ꙗ искрънѣнѣго своѣго ꙗко самъ себе.*

2. Чрез общи позовавания на Стария Завет, към който отново се реферира с израза законъ божи, сравни в ЦИАИ 1160, л. 66б—67а: *Повелѣхъ оубо ꙗ ꙗ оудаклинѣнѣ ꙗ ꙗ мръцинѣнѣ, ꙗко не вѣкоушати тѣ колѣнѣко ꙗ христѣмъ. ни кръвъ несточѣнѣ наѣети заколноу, ꙗже ꙗкѣци ꙗ ꙗзѣнѣнѣ сѣ творѣхъ. законъ во вѣки повелѣвахъ. ꙗко мѣса въ кръви дѣлѣ не ꙗсти. вѣсѣкѣкоушъ скотъ оубо кръвъ ꙗго ꙗ дѣша ꙗго...;* в непосредствено поместения списък на животни, чиято консумация е забранена, отново забраната се основава на ꙗнка нечистѣ нарѣ законъ вѣки. Същата норма се повтаря и в Ловчанския сборник. Тя се развива преди всичко въз основа на Лев. 11: 1—34 за нечистите храни, както и на Лев. 3: 17, Лев. 7: 21—27, ЦИАИ 1160 е най-богатият на старозаветни вставки ръкопис, тъй като на л. 114б—115б съдържа още така наречения обет за назорейство от Числ. 6: 2—12 относно начините за очистване на свещенослужителите чрез пост и молитви (Цибранска-Костова 2011: 395; Калоянов 2011: 7).

Прецизната идентификация ще даде още потвърждения за различните форми на присъствие на старозаветния законодателен норматив в сборниците от Второто българско царство, още повече че дори предварителните наблюдения върху така наречения Псевдозонарин номоканон и сочения, макар и условно, негов гръцки кореспондент в лицето на така наречения Номоканон на Котелерий, при цялата сложност на взаимоотношенията им, доказват това присъствие. В самия гръцки източник има редица норми от Стария Завет. Още по-знаменателно е, че те се съчетават с доказани извадки от Еклогата и Прохирона и на възможни такива от някакъв тип компилация, подобна на така наречените Книги законныя (Белякова 2007; Цибранска-Костова 2011: 289—292). Най-вероятният източник за това съчетаване на иначе самостоятелни източници са самите гръцки юридически компилации. Много често те са продукт на частна инициатива и отразяват тенденциите в провинциални центрове. Славянските книжовници са можели както да превеждат от готови гръцки протографи, така и да извършват на свой ред всякакви промени. Въпрос на изследване е да се установи кои от тях са протекли по предварителна концепция и кои са настъпили в хода на преписването. Компилативният характер на сборниците може да установи дори на равнището на отделната разпоредба, при което се натрупват наказателни практики от различни източници: например за скотоложество Старият Завет, както се видя,

предвижда смъртно наказание; според титул 17: 39 на Еклогата с членовредителство (сравни същото в Ловчанския сборник и в ЦИАИ 1160 да *srъkъkъtъ lъkъ tъkъ. srъkъtъ srъlъnъ oуđъ*), а следвайки покаяната схема на Йоан Постник и Василий Велики, и двата ръкописа засвидетелстват още три— или десетгодишна епитимия съответно при еднократен и хронифициран грях с неядливо животно и 15 годишна съ скотомъ жи сьнѣдает сѧ.

Поразителното единство на макротекстологично равнище в разпространението на един и същ матричен юридически корпус и относителната подвижност на микротекстово равнище чрез отделни единици, които са налични в един, но отсъстват от друг сборник, каквито са ексерптите от *Nomos Mosaicos* в ЦИАИ 1160, доказват силния интерес към правото през българския XIII—XIV в. В този контекст на формално равнище *Nomos Mosaicos* следва да се проучи и като самостоятелна колекция, и като отделни ексерпти, а като изворова база да обеме: 1. Южнославянския тип кормчая; 2. Руския тип кормчая; 3. Сборника *Мерило праведное*; 4. Печатната редакция от XVII в. Много интересен факт е, че най-ранните славянски преписи датират едва от XIII в., докато в самата византийска традиция влиянието на *Nomos Mosaicos* върху Еклогата и Земеделския закон се концентрира през VIII и началото на IX в., а впоследствие, както пишат П. Магдалино и Р. Нелсън, „възраждането на римското право в законодателната дейност на македонските императори след 867 г. прави *Nomos Mosaicos* излишен“ (*The Old Testament in Byzantium* 2010: 21). Вече беше цитирано и доста различното мнение на А. Шминк. Защо тогава първите славянски писмени свидетелства са едва от XIII в? Има ли косвени данни за по-ранен превод на *Nomos Mosaicos*? Това съвсем не са единствените въпроси, които старозаветният текст поставя. Обобщеният отговор едва ли се корени в спецификата на славянската рецепция, която понякога изостава по време спрямо актуалността на византийските образци. Той по-скоро трябва да се търси в историческия контекст на възраждане, възход на правната мисъл сред южните славяни. Апогей на процеса става Светисавското законоправило от 1219—1220, когато се учредява самостоятелната сръбска архиепископия. Протичането на сходни процеси във Византия със сигурност са оказали съществена роля. Известно е, че след забележителната Комнинова епоха, по времето на Андроник II Палеолог (1282—1322), константинополската юридическа традиция се възражда от погрома на Латините и отново търси устоите си в римо-византийското наследство. За нея става характерно не само връщането към старите образци, но и обединението наново на светскоправни и каноничноправни паметници за приложение в конкретната съдебна дейност.

Едно е безспорно — приложението на Стария Завет с юридическа функция съчетава както върховенството на Божия закон, т.е. на Светото Писание, така и ролята на самия Стар Завет като светски закон, историческа форма на обществена конвенция според неговия изначален смисъл. Затова изследванията върху този негов аспект в славянската традиция трябва да продължат.

ЛИТЕРАТУРА

- Архивски номоканон 2007: *Архивски номоканон*. Български ръкопис от XIV в. Фототипно издание. Изданието подготвиха А. Кръстев и Цв. Янакиева. Шумен.
- Белякова 2007: *Белякова, Е.* О составе Хлудовского номоканона (к истории сборника „Зинар“). — Старобългарска литература, кн. 37—38, сс. 114—131.
- Благоев 1932: *Благоев, Н. П.* Еклога. София.
- Византийский земледельческий закон 1984: *Византийский земледельческий закон*. Текст, исследование, комментарии подготовили Е. Э. Липшиц, И. П. Медведев, Е. К. Пиотровская. Под редакцией И. П. Медведева. Ленинград.
- Законъ судный людьмъ 1961: *Законъ судный людьмъ краткой редакци*. Подготвили к печати М. Н. Тихомиров, Л. В. Милов. Под редакцией академика М. Н. Тихомирова. Москва.
- Илиевска 2004: *Илиевска, Кр.* Законъ соудный людьмъ. Скопје.
- Калоянов 2011: *Калоянов, А.* Кога е преписан Архивският номоканон ЦИАИ 1160? — *Проглас* 2011, кн. 1, 5—21.
- Костова и др. 2009: *Костова, М., М. Новкиришка-Стоянова, Т. Пиперков.* Съпоставка на Мойсеевия закон и римските закони. *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*. София.
- Кув 1971: *Кув, К.* Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г. — В: *Търновска книжовна школа*. Т.1. С., сс. 79—88.
- Максимович 2004: *Максимович, К.* Законъ соудный людьмъ. Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника. Москва.
- Мерило праведное 1961: *Мерило праведное по рукописи XIV века*. Издано под наблюдением и со вступительной статьей академика М. Н. Тихомирова. Москва.
- Николова и др. 1999: *Николова, С., М. Йовчева, Т. Попова, Л. Тасева.* Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва. Каталог. София, 1999.

- Павлов 1892:** *Павлов, А. С.* Мнимые следы католического влияния в древнейших памятниках югославянского и русского церковного права. Москва.
- Петровић 1991:** *Петровић, М.* Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262 година. Приредно М. Петровић. Горњи Милановац.
- Суворов 1888:** *Суворов, Н. С.* Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права. Ярославль.
- Троицки 1952:** *Троицки, С. В.* Како треба издати Светосавски крмчију (номоканон с тумачењима. Споменик СП. Одељење друштвених наука. Нова серија 4. Београд.
- Турилов 2005:** *Турилов, А. А.* К истории тырновского „царского“ скриптория XIV в. — Старобългарска литература, кн. 33—34 в чест на Кл. Иванова, сс. 305—328.
- Цибранска-Костова 2011:** *Цибранска-Костова, М.* Покаяната книжнина на Българското средновековие IX—XVIII в. (езиково-текстологични и културологични аспекти). Изд. „Валентин Траянов“. София, 2011.
- Berger 1953:** *Berger, A.* Encyclopedic dictionary of Roman Law. Philadelphia.
- Blenkinsopp 1983:** *Blenkinsopp, J.* Wisdom and Law in the Old Testament. The Ordering of Life in Israel and Early Judaism. Oxford University Press.
- Burgmann, Troianos 1979:** *Burgmann, L., Sp. Troianos.* Nomos Mosaicos. — In: *Fontes Minores*. Bd. III. Frankfurt am Main, pp. 126—167.
- Crüsemann 1996:** *Crüsemann, Fr.* The Torah. Theology and Social History of Old Testament Law. Edinburgh.
- Dale 1985:** *Dale, P.* The Old Testament Law. GB.
- Jus Graecoromanum 1921:** *Jus Graecoromanum. Leges Imperatorum Isaurorum et Macedonum.* Cura J. Zepi et P. Zepi. Athenis.
- Oxford Dictionary of Byzantium 1991:** *Oxford Dictionary of Byzantium* Ed. in Chief Al. Kazhdan. 1—3. New York, Oxford.
- Reinhart 2000:** *Reinhart, J.* Библейские цитаты в Мефодиевском переводе Синтагмы L титулов. — *Cyrrillomethodiana. Sborník k uctění památky Mons. Prof. ThDr. V. Tkadlčíka.* Praha, сс. 109—124.
- Schminck 2005a:** *Schminck, A.* Bemerkungen zum sog. „Nomos Mosaicos“. — *Fontes Minores* XI, pp. 249—268.
- Schminck 2005b:** *Schminck, A.* Leges ou nomoi? Le choix des princes slaves à l'époque de Photius et les débuts de l' *Ἀνακράτεις τῶν παλαιῶν νόμων*. The Eastern Roman Empire and the Birth of the Idea of State in Europe. Ed. S. Flogatis and A. Pantelis. *European Public Law. Series 80*, London, pp. 309—316.
- The Old Testament in Byzantium 2010:** *The Old Testament in Byzantium* Edited by P. Magdalino and R. Nelson. USA.

- Troianos 1987:** *Troianos, S.* Zum Kapitel 45 des Russischen Kormčaja Kniga. Ursprung und Wesen des Nomos Mosaicos. — *Cyrrillomethodianum*, XI, pp. 1—8.
- Vašica 1971:** *Vašica, J.* Законъ sudnyi ljudьmъ. — In: *Magnae Moraviae Fontes Historici. IV. Leges textus iuridici supplementa.* Brno, pp. 178—198.
- Vašica, Haderka 1971:** *Vašica, J., K. Haderka.* Nomokanon. — In: *Magnae Moraviae Fontes Historici. T. 4. Textus Iuridici Supplementa.* Brno, pp. 246—363.